

A múlt erőszakossága

– *Az erőszak traumatizáló hatása egyéni és kollektív szinten*

Takács Miklós

Tanulmány Kováts Judit *Megtagadva* című regényéről (Budapest, Magvető Kiadó, 2012)*

Szinte nem is született olyan kritika, amely ne emlegetné Polcz Alaine nevét Kováts Judit *Megtagadva* című regényének ismertetésekor. Valóban vannak erős tematikus egyezések az *Asszony a fronton* és e között a szöveg között, sőt, még a két narrátor is nagyjából egykorú fiatal lány. Az óhatatlan összehasonlításból eddig mindig Polcz Alaine műve került ki győztesen, a bírálók hitelesebbnek tartották a felidéző és felidézett önéletrajzi ént, mint – az oral history égisze alatt készült huszonhárom interjúból – megalkotott fiktív hangot, a Somlyói Annáét (s mondanom sem kell, ez utóbbi, fűlszövegben olvasható információ is a recenziók visszatérő motívuma). Igazat kell adnom például Csuka Botondnak akkor, amikor a szövegben emellett egy omnipotens történész hangra lesz figyelmes, amely nem éppen koherensen szakítja meg a jóval naivabb emlékező hangot. És abban is igaza van, hogy emiatt több mint zavaró törés az, amikor az első nemi erőszakot elbeszélő részt rögtön követi egy szenttlen katalógus a beköltöző katonákról, a nekik kénytelen szállást adó falusiakról. Azok a kritikusok, akik ezt a nyilvánvaló esztétikai fogyatékoságot nem emelik ki ennyire, inkább a megoldás etikai vonzatát értékelik, azt, hogy „a múlt század egyik szó szerint és átvitt értelmében is kínos korszakát jeleníti meg” (Kisantal), illetve, hogy „a Somlyói Anna névvel jelölt alak így valójában egyfajta médium, aki a halottak, a némák és a nyelvvvel nem rendelkezők helyett beszél” (Onder).

Számomra most ez az utóbbi megközelítés áll közelebb, mivel elsődleges célom most nem feltétlenül a szöveg szoros olvasata, hanem annak megértése, hogy hogyan is függ össze erőszak és trauma, milyen traumatizáló hatása is van az erőszaknak egyéni és kollektív szinten egyaránt. Hogy a válasz megtalálásához miért választottam egy interjúkon alapuló szépirodalmi szöveget valódi történeti források helyett, annak két magyarázata van. Az egyik, hogy ez a szöveg alkalmas a háború pszichológiai és kulturális következményeinek a vizsgálatára (egy bizonyos csoportban, helyen és időben), mert fiktív szöveggént, egy helytel-közzel egységes elbeszélői hangnak természetesen vannak lélektani összetevői is. A másik, és ezt a szöveg keletkezéstörténetéből tudjuk, hogy a szokással ellentétben fordított utat jár be. Általában ugyanis az a kérdés, hogy az egyes vallomások általánosíthatók-e (Plato, 27), itt viszont az általánosított, interjúkból kiszűrt közös nevezők kapnak egységes, egyedi hangot. Mintegy bizonyítva ezzel Alexander von Platónak éppen az oral history kapcsán tett kijelentését, miszerint az egyéni és a „személyfeletti” szférák elkülönítése egyre inkább megkérdőjeleződik a történettudományban is, hiszen „[A]z egyének viselkedése kollektív keretek közt zajlik, a kollektívumok pedig szemlátomást egyéni mintákat követnek, amelyek »nem egyidejű módon« kísérik a szigorúan vett politikát” (Plato, 17).

Ez a horizont, ugyan nem esztétikai alapelvek alapján, de nagy különbségeket lát a két regény között, ezért a későbbiekben csak a *Magtagadva* marad a tanulmány érdeklődésének a homlokterében, az *Asszony a fronton* már nem. Míg Polcz Alaine-nél csak odaérteni tudom az egyénibe az általánost, addig ebben a szövegben a megkonstruált egyediben mindig ott van inherensen a kollektív vonatkozás is. Ráadásul ez a kollektív azért annyira nagy egységet nem jelöl, nem a második világháborúra emlékező egész magyar kulturális emlékezetet értem alatta, hanem csakis egy régiót, illetve azon belül a falusi-paraszti társadalom emlékezetét. Ebben pedig ismét különbözik az *Asszony a fronton*-tól, hiszen ott egy otthonát, Kolozsvárt elhagyó, polgári neveltetésben részesült leendő értelmiségiről van szó, aki később nem pusztán falusi tanítónő lesz (mint Anna), hanem az ország egyik vezető értelmiségije (és hát ugye ebből a pozícióból tekint vissza a negyvenöt évvel korábban történetekre). Nem véletlen az sem, hogy a még olyan

elmarasztaló kritika is, mint a Györfly Ákosé, nagyon jónak tartja a könyv második fejezetét, mely nemcsak leírja a helyi zsidó közösség deportálását és a bystander tehetetlenségét („Álltunk lecövekelve, némán a templom előtt, és egész egyszerűen nem tudtuk, mit tegyünk.” – *Megtagadva*, 43), hanem azt is, ahogyan a „népházban” osztott „zsidó holmiért” többször fordulnak a falusiak, köztük Annáék is (47). Az *Asszony a fronton* elbeszélője ugyanúgy elmondja, hogy hogyan is történt mindez Kolozsváron, és azt is, hogy hogyan próbáltak ellene tenni bújtatással, hamis papírok szerzésével, de nem beszél a magyar hatóságok és egyes lakosok feltételezhető haszonszerzéséről és bűnrészességéről. Ebben tehát mindenképpen újszerű a *Megtagadva*, hogy a közösséget és az egyént nemcsak a háború áldozataként, hanem bizonyos esetekben annak tetteseiként is megmutatja.

Nem mondható persze, hogy ezt az *Asszony a fronton* elhallgatná, bizonyos helyeken tesz erre utalást, inkább arról van szó, hogy az egyéni horizontból a kollektív tettes-émlékezet kérdése hiányozhat. Az orosz katonák által elkövetett sorozatos nemi erőszakot körülölelő hallgatást viszont mindkét szöveg hősiés módon megtöri. Előljáróban elmondhatjuk, hogy e mögött is egy bizonyos erőszaktypus áll, a tabuizálás tekinthető a szimbolikus erőszak egy fajtájának: a kultúra hallgatásra kényszeríti (vö. Bódi), voltaképpen erőszakos módon hallgattatják el az áldozatot). Polcz Alainénél érthető módon a végre megszülető vallomás lendülete miatt nem érzékelhető az a feszültség, ami Kováts Judit regényét végig jellemzi, amit leginkább a hallgatás és kibeszélés dialektikájának tudnánk nevezni. A kritika jól vette észre ugyanis, hogy a szöveg beszélőjének retorikáját paradox módon, de az elhallgatás is jellemzi (Bódi), ugyanakkor folyamatosan küzd a traumatikus események kimondásával is, mert tudja, hogy ez a kikényszerített felejtés mint „kollektivizálódott felfogás nemcsak alkalmazhatatlan, hanem további károkat és veszteségeket okoz.” (Antal). Ez a típusú szimbolikus erőszak még független a traumától, sokkal inkább a kor patriarchális berendezkedéséből és a szexualitás erőteljes tabuizálásából fakadt, feltehető tehát, hogy a nemi erőszak nélkül is hallgatnia kellett volna a frontról hazatérő édesapa előtt bárminemű, női testet érintő dologról: „»Arról« azonban hallgattam, hiszen férfi volt ő is” (216).

Éppen a szimbolikus erőszak jelenléte nehezíti meg az erőszak kollektív következményeinek a meghatározását (Oettler, 250), a háborúban az infrastruktúra pusztulása látható (erről is beszámol persze a regény is), de hogy milyen károkat okozott az egyéneken vagy közösségekben, az már jóval nehezebben megfogható. Az egyének esetében inkább konkretizálhatók a szociális és egzisztenciális következmények, egyes felmérések azt mutatják, hogy az áldozat az erőszak hatására és a trauma következtében elidegenedik embertársaitól, szociálisan inaktívvá válik, mely munkanélküliséghez, párkapcsolati problémákhoz vezet, és önmagukban és a világba vetett bizalmuk is megrendül (Seidler, 247). Gondolhatunk itt Somlyói Anna rossz házasságára is, aki a lánykérésre éppen a trauma által elpusztított jövőkép hiánya miatt mond igent: „Nincsenek álmaim. A válaszom igen” (240). Az első fejezet gimnazista idilljének tehát nemcsak az a funkciója, hogy kontrasztot képezzen a háború rémálmához képest, hanem az is, hogy a visszatekintő Anna beépült traumájának az életet, a gondolkodásmódot átalakító radikálisát (Kisantal) is érzékeltesse. Vagy ahogyan ennek a résznek a befejezésében pontosan megfogalmazza, nincs átmenet, nincs az életnek valamiféle kiteljesedése: „véget ért a diákélet, és öregasszony lett belőlem” (33).

Ezt nem pusztán arra érti, hogy az oroszok miatt sokszor öregasszonynak maszkírozták őt és a többi fiatal lányt is, van ennek a minden átmenet nélküli átalakulásnak egy másik vetülete is, hiszen mikor Anna utoljára látja a származása miatt elhurcolt Goldberger Etát, őt is öregasszonynak látja az elhaladó menetben (56). Szimbolikusan az élettől, a sorstól való megfosztottságot is jelöli ez a hirtelen megöregedett fiatal test, ahogy lassan a háború minden „emberi maradványt” (Csuka) megfoszt. Nemcsak az áldozat testét és lelkét, de társadalmi státuszát is megszünteti ezzel: a falusi társadalom központjában álló eladósorban lévő lányokból a periférián tengődő, megtört öregasszonyok lesznek. Innen látható be leginkább az, hogy hogyan is hat a kollektív erőszak a szociális és kulturális folyamatokra, miért is hat ki egy masszív trauma a közösségekre is, mert a test és a lélek mellett a társadalmi rendet is célba veszi (Suárez-Orozco – Robben, 1). A tömeges nemi erőszakok is ilyen eszközök a háborúban, Boszniában vagy Ruandában például azt a célt szolgálták, hogy leromboljanak alapvető kulturális normákat, mint például azt, hogy a szülők megvédik a gyerekeiket (Suárez-Orozco – Robben, 11). De nem volt ez másként a szovjet hadseregben sem, az „[A] megfélemlítés és a szimbolikus győzelem kinyilvánítása volt. Nem az örömszerzés a lényege, hanem a leigázás.” (Borbély). Ez a dél-amerikai diktatúrákban is megfigyelhető „szándékos traumatizálás” (Görling, 124), ami ott főként ez az áldozatok szisztematikus elrablásából, fogvatartásából és megkínzásából állt, szétzilálta az áldozat szociális hálóját,

azokban kellett csalódnia, akiktől leginkább várta volna a védelmet. Anna is így éli ezt meg akkor, amikor először hurcolják el: „Senki nem kelt a védelmemre. Vágni lehetett a csendet, sóhaj, pissenés sem hallatszott” (149).

Az első világháború óta tudjuk, hogy a katona egyszerre lehet áldozata és tettese a háborús traumának, van is olyan elképzelés, miszerint a terror és a trauma „szíami ikrek”, mivel mindkettőt jellemezhetjük egyfajta megzavart és blokkolt cselekvőképességbe, csak a háború által traumatizált katona a magába roskadó passzivitás helyett menekülhet a terror pótcselekvésébe is (Elsaesser, 42–43). E felfogás szerint a trauma tekinthető a múlt erőszakosságának is (Elsaesser, 8), hiszen az valóban a traumatizált személy akarata ellenére és kellően fájdalmas módon tör be az emlékezetbe, mint annál az asszonytól is, akinek a házában katonai kórházat rendeznek be:

„A háború után Irma még hosszú évekig küzdött a véres falakkal, csak meszelt és meszelt, a rozsdaszínű faltok azonban, ha egyre halványabban is, de átütöttek. A vérfoltok a rögeszméjévé váltak, minden meszelés után feltérképezte a helyüket, végül úgy beleivódtak a szemébe, hogy még akkor is látta őket, miután lekaparta a vakolatot.” (156)

Visszatérve az áldozat és a tettes felcserélhetőségére, a *Megtavadva* című regénynek az egyik, a kritika által elismert újítása éppen ez, mivel itt ugyanazon közösség tagjai kerülhetnek előbb az egyik, aztán a másik oldalra, de a történelem sodrásában újra visszajuthatnak akár az eredeti oldalra is: „Végtelen számú, kusza történetek hálója ez a regény bűnről és bűnösségről, áldozattá tevésről és áldozattá válásról egyszerre. A teljes szöveg legfinomabb része éppen ez: az áldozatok bűnösök is” (Antal). Jó példa erre az a ritka eset, amikor az „elnyomó” erőszakkal szemben „ellenálló” erőszakot alkalmaznak, s a két erőszakfajta valójában csak céljaiban különbözik (Oettler, 251), a lényeg, hogy mindkettőről ugyanúgy hallgatni kell: „Hallgattunk arról a Sztálin-katonájáról is, akit a bácsikámnál, az első bevonuláskor a Laci cimborái intéztek el” (179).

Az etikai kategóriák ilyen reciprocitása is arra utal, hogy a személyes hang ellenére inkább mégis egy kollektív lélekállapot értelmezésében lenne érdekelt a szöveg. Ezért is maradhat alul Polcz Alaine regényével szemben, ha az a szempont, hogy „az erőszak-tapasztalat identitást megszakító, önmagát (az erőszak előtt, az erőszak alatt) idegenné tevő sajátság” (Csuka) mennyire feldolgozott vagy sem. Még az a nagyon személyes monológ is, amely a nyolcadik fejezetet zárja és egyfajta összefoglalása az addigi eseményeknek, olvasható egy közösség allegorikus negatív krédójaként. A „hol volt az Úr?” (174) kérdése ugyanis folyamatosan ismétlődik minden egyes megaláztatás megnevezésekor, válasz nincs, kérdéssel zárul ez a rész. A keresztény hit mellett elveszett itt valami más is a trauma hatására, eltűnt az a világ megváltoztathatóságába és cselekvőképesség vetett hit, ami a volt szocialista országokban csak a kommunizmus bukásával tűnt el (Elsaesser, 46). A háború traumájára adott válaszként is érthető az a lelkesedés, ami a kezdetekben a marxista elvekkel szimpatizálókat jellemezte az országok újjáépítésekor, de Annánál ennek nyoma sincs, az epilógusban semmi olyat nem említ, hogy lettek volna reményei: „A hallgatás kitöltötte csaknem az egész évszázadot. A kommunizmussal olyan rémuralom köszöntött ránk, mint amilyen a Horthy-rendszerben sem volt soha (248). Valószínűleg ez magyarázható egy másik alapvető, emberi életet meghatározó viszony, a bizalom hiányával is, aminek következtében megint csak egy egész szociális rendszer tud elbizonytalanodni (Suárez-Orozco, 5). Annál az áldozatnál, aki korábban már ismerte a tettest, a bizalom megrendülése még erősebb (Seidler, 247).

Anna ilyen szempontból ismételten tele van csalódásokkal, egyrészt ott vannak azok, a kollaboránsok, akik csatlakoztak a falujából „az aljasságokhoz”, másrészt azok a nőtársai, mint Irén, akik a jobb élet reményében állnak össze egy szovjet katonával („Amikor önként elment az oroszral, összezavarodtam” – 196). Az ilyen „különalkuk” végképp kikezdi az elbeszélő és így a közösség eddig meglévő kognitív kereteit. Aminek talán Irénre nézve visszatartó ereje lett volna, az a nemi erőszak traumája, de az meg nem megosztható. A test persze beszélhet helyette: „Minek beszélni róla – nyugtattam magam –, hiszen tudja az egész család, a falu, a világ, s tudják ők is, hiszen ezért fogtak közre, amikor érkezéskor az oroszok előtt vonulva öklendezni kezdtem a menetben” (Uo.). A faluból a fiatal nőknek a tisztai munkatáborba való hurcolása tekinthető egyfajta pszichikai hadviselésnek, ami viszont nem hagy nyomot az áldozat testen – azzal, hogy bizonyos csoportokat elzártak a mindennapi élet gyakorlásától, a valóságérzékelés kioltását érték el, gondoljunk csak arra, amikor a táborból való szökés után nem találnak haza, hanem visszatévednek az eredeti kiindulópontjukhoz (210–211). A nemi erőszak traumája sem mindig látható a testen, hiába a róla való tudás, Annánál a jelöletlenség bizonytalansága miatt a legközelebbi hozzátartozói is kénytelenek újra és újra emlékeztetni őt rá, mint például a nagybácsikája („...fel-tűnés nélkül odajött hozzám, fél karjával könnyedén átölelt, és suttogva megkérdezte: »Most bántottak?«” – 205) vagy az édesanyja („Annyit kérdezett csupán, nincs-e valami bajom ott, lent.” – 213).

Az elbeszélő számára a legelviselhetetlenebb bizonytalanság szintén a jelöletlenségből adódik, a regény tere tele van jelöletlen sírokkal is, ennek ellenére valóban a legtöbbször ismétlődő motívum maga a temetés (Balogh). De még több a heves harcok miatt elmaradt temetés, aminek szimbolikus értelme van. Ha például a freudi gyász és melankólia szembeállítását vesszük, akkor a gyász egy olyan emlékezettel azonosítható, amely képes volt a veszteséggel megbirkózni, a melankóliát pedig azzal, amikor a veszteség folyamatosan jelen van, s ezt követné a trauma megisméltése is (Ray, 145). E szerint a logika szerint a temetés elmaradása tehát a gyász elmaradását is jelenti, amiből egyenesen következik a melankolikus-traumatikus emlékezet jelenvalósága is. Különös módon a regény befejezésében is központi szerepet kap egy epizodista szereplő, Johann Munzert, a faluban elhunyt katona sírja. Az idős Anna ugyanis szinte családtagként gondolja a sírt (253), mindaddig, míg húga a sógorát a helyére nem temeti. Ez Annát felháborítja, de nem tesz ellene semmit. Mint ahogy akkor sem, amikor a kétezres évek elején a német hadisír szövetség munkatársai keresni nem kezdik ezt a katonát is a faluban. De nem találják, mert „[I]dős embereket kérdezgettek, de az az egy, aki rajtam kívül tudta az igazságot, nem mondta el nekik” (254). Ez a látszólag pitiáner ügy rendkívül nyomasztja, mintha valami súlyos titok és mulasztás lenne: „...és én el sem tudom mondani, mekkora teherként nehezedik rám, hogy miközben van neve és sírja annak az embernek, velem együtt el lesz temetve örökre. Az igazságot már csak én tudom, a többiek mind elmentek” (253). A történet nyilvánvalóan kicsinyítő tükre immáron nemcsak a traumatikus múltnak, hanem a közösség múltfeldolgozásának illetve annak elmaradásának is. Ez a múlt arcot kapott Johann Munzert nevével, de ezt a stratégiát nem mindenki követte vagy értette meg (így például a hűg). Emiatt került rá egy fedőréteg (a múlttal szemben közömbös emberek teste), akik ezzel azt ismét láthatatlanná és amorffá tették. Így azok, akik kivételesen tisztán szeretnének látni, akik fel akarják dolgozni a múltat (a németek), már nem férnek hozzá. Az egyetlen életben lévő tanúnak, Annának tehát hatalmas az erkölcsi felelőssége, mert ő még tisztázhatná a dolgokat. De nem teszi, ezt ki is mondja, megtagadja a múltjába való belépést. De a könyv nem, ez a szöveg paradoxona, hogy folyamatosan színre viszi az aktív felejtést, az emlékezés megtagadását, úgy, hogy közben emlékezik és emlékeztet.

Onder Csaba több jó javaslatot is tesz a cím magyarázatára: lehet, hogy az én, de az is lehet, hogy a trauma, az identitásválság vagy éppen a múltértelmezés megtagadásáról van szó. Ezek aktív cselekvések, de a cím mégiscsak passzívban van, mintha ezt a megtagadást valaki vagy valami szenvedné el, mintha ez egy állandó állapota lenne egy áldozatnak. Nem kitagadtak valakit, nem eltagadták az igazságot, megtagadva van valaki. Talán csonka a cím és egy névmással kellene kiegészíteni: a tanú megtagadva önmagát, nem hallgat tovább, hanem beszél. Mindez példázat formájában Koncz Gyurka történetében jelenik meg, aki ragaszkodik ahhoz, hogy a halálos ágyán megbánja azt, hogy a sajátjai védelmében másokat küldött el „málenkij robotra”. Beszédes, hogy a gyóntató szerepbe kényszerült elbeszélő szinte semmire sem emlékszik: „Nem akartam menni, el akartam felejteni a múltat. [...] Nem emlékszem, mit mondott, én annyit, hogy a történeteken már senki nem változtathat, maga számoljon el a lelkével, helyettük én megbocsátok. Nem emlékszem arra sem, ki kísért ki, majd szaladt utánam azzal, hogy meghalt” (246). A legfontosabb mozzanat az, amikor a tanúságtételt meghallgató tanú mások nevében megbocsát, s ezzel el is hozza az enyhítő halált a múltban bünt elkövető tettesnek. Azaz az áldozatok és a tettesek mellett a tanú és a hallgatóság szerepe is felcserélődhet. A regény tanúskodó hangja (az elfojtáson túl) azért nem beszélt eddig, mert nem volt hallgatója: „Egy emberöltő elteltével aztán, amikor a megszállóink hazamentek, és bátran elmondhattunk volna bármit, nem volt kinek elmondani. Minden olyan régen történt, hogy nem érdekelt senkit, és mi is alig maradtunk már” (248). Ebben persze ott van a mások hibáztatása is a saját hallgatás miatt, de ott van az emlékezőközösség létrehozásának vágya, ami szintén zárt, nem akar kapcsolatot teremteni más, a múltra esetleg kíváncsi generációkkal.

A szóbeliségben nagy nehezen megnyíló visszaemlékező tanúságtétele kevés, csak egy hallgatója van egyszerre. Ha átkerül az írásbeliség médiumának egy fiktív hangjába ez a huszonhárom hang, akkor az idők folyamán megjósolhatatlanul sok olvasója lehet, s ezáltal ez az irodalom a kulturális emlékezet médiumává is válhat. Ezt véghezvinni egy Nyíregyháza melletti kis faluból nem lehetett volna, ennek a könyvnek viszont sikerült. És ez nagy teljesítmény, azt gondolom.

Felhasznált irodalom

- Antal – Antal Nikolett, *Szépen lassan a borzalmak közepébe*,
<http://kotvefuzve.postr.hu/regeny-bunrol-es-bunossegrol-kovats-judit-megtagadva>
- Balogh – Balogh Réka, *A kutatómunka mellékhatásai*,
<http://irodalmijelen.hu/2013-aug-1-1254/kutatomunka-mellekhatasai>
- Bódi – Bódi Katalin, hozzászólás Onder Csaba kritikájához, lásd: Onder
- Borbély – Borbély Szilárd, hozzászólás Onder Csaba kritikájához: lásd: Onder
- Csuka – Csuka Botond, *A hallgatás megtörése*,
<http://ujnautilus.info/a-hallgatas-megtorese>
- Elsaesser – Elsaesser, Thomas, *Terror und Trauma – Zur Gewalt des Vergangenen in der BRD*, Berlin, Kulturverlag Kadmos, 2006/2007, 7, 42-43.
- Görling – Görling, Reinhold, Folter = *Gewalt. Ein interdisziplinäres Handbuch*, hrsg von. Christian Gudehus, Michaela Christ, Stuttgart-Weimar, Metzler, 2013, 122-127.
- Györfly Ákos, *Háború és háború*, Litera, <http://www.litera.hu/hirek/haboru-es-haboru>
- Kisantal – Kisantal Tamás, *Az utolsó szó jogán*,
<http://www.jelenkor.net/archivum/cikk/2725/az-utolso-szo-jogan> (Utolsó letöltés: 2014. 09. 24.)
- Kováts Judit, *Megtagadva*, Bp., Magvető, 2012, 43. (A regényből vett idézetek ebből a kiadásból származnak.)
- Oettler – Oettler, Anika, *Gewaltfolgen – kollektiv = Gewalt. Ein interdisziplinäres Handbuch*, hrsg von. Christian Gudehus, Michaela Christ, Stuttgart-Weimar, Metzler, 2013, 250-256.
- Onder – Onder Csaba, *Magánháborúk*,
<http://www.avorospostakocsi.hu/2012/09/28/maganhaboruk>
- Plato – Plato, Alexander von, *Történelem és pszichológia – oral history és pszichoanalízis (Problémavázlat és szakirodalmi áttekintés)*, Korall, 21-22. sz. (2005. november), 12-45.
- Ray – Ray, Larry, *Mourning, Melancholia and Violence = Memory, Trauma and World Politics (Reflections on the Relationship Between Past and Present)*, ed. by Duncan Bell, Palgrave Macmillan, Houndmills-New York, 2006, 135-154,
- Seidler – Seidler, Günter H., *Gewaltfolgen – individuell = Gewalt*, i. m., 243-250, 247.
- Suárez-Orozco – Robben – Suárez-Orozco, Marcelo M. – Robben, Antonius C. G. M., *Interdisciplinary perspectives on violence and trauma = Cultures under Siege (Collective Violence and Trauma)*, ed. by Marcelo M. Suárez-Orozco and Antonius C. G. M. Robben, Cambridge, Cambridge University Press, 2000, 1-41.

* A kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” című kiemelt projekt keretei között valósult meg.